

Çerkes Atlantis'i: Tarihsel Hataların İzleri

İvanov (İuan) P. M.

*Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi, Nalçik, Rusya
pmivanov-ivan@mail.ru*

Özet. Makale, yüzyıllar boyunca süren Çerkes-Rus ilişkilerini anlatmaktadır. Halklar arasındaki ilişkilerin tarihi, bu sorunun içinde çok sayıda, kimi zaman çelişkili, çözümsüz ve hatta açıklanamaz olgu barındırması; bunların yine de bu halkların kaderini etkilemesi nedeniyle son derece karmaşık bir konudur. Çerkes-Rus ilişkileri söz konusu olduğunda ise konu katlanarak daha da zorlaşmaktadır; çünkü bu ilişkiler, XVIII–XIX. yüzyıllardaki yüzyıllık Kafkas Savaşı'nın trajik sonuçlarıyla doludur ve bu savaş, bu halkların kaderini “öncesi” ve “sonrası” olarak ikiye bölmüştür. “Öncesi” dönemi, Rusya İmparatorluğu'nun Çerkesya'yı hiçbir savaş olmaksızın imparatorluk bünyesine katabileceği tarihsel hatalar ve kaçırılmış fırsatlar dönemi olarak nitelenmektedir. Tarihsel hataların izleri yüzyıllar boyunca kalır ve sonraki kuşaklara çözülmesi güç (kim zaman çözümsüz) sorunlar bırakır. XVIII–XIX. yüzyıl Kafkas Savaşı kadenci bir kaçınılmazlık değildi. “Sonrası” döneminde Çerkesler (Adıgeler) ulusal bir felaket yaşamıştır. Tarihsel Çerkesya ortadan kalkmış, Çerkesler dünyanın dört bir yanına dağılmıştır. Yazar bu trajediyi “Çerkes Atlantis'i” olarak adlandırmaktadır. Çerkes-Rus ilişkilerinin bugünkü durumu, içeriği Adıge (Çerkes) halkına yönelik adaletin yeniden tesis edilmesi ve bu halkın korunması, tarihsel hataların düzeltilmesi ve bu halkın Çerkesya olarak adlandırılan kendi tarihsel topraklarında yaşama hakkını kazanması olan “Çerkes sorunu” kavramında yansımaktadır. “Çerkes sorunu”nun çözümünün tek yolunun, bu sorunun Rusya'nın siyasal modernleşme sürecine dahil edilmesi olduğu; bu modernleşme gerekliliğinin ise Rusya'nın kaçınılmaz biçimde ekonomik küreselleşme sürecine ve yeni bir dünya düzeninin inşasına dahil olmasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Rusya'nın siyasal modernleşmesinin temeline, 2. düzey Federasyon öznelerinin oluşturulmasını öngören iki düzeyli federasyon (federasyonlar federasyonu) konulmaktadır; bu öznelerin gerekliliği aynı zamanda bu öznelerin topraklarında etnik gruplar arası toplulukların kaçınılmaz biçimde oluşmasından ileri gelmektedir.

Anahtar kelimeler: tarihsel Çerkesya, tarihsel topraklar, Kafkas Savaşı, Çerkes sorunu, geri dönüş, tarihsel hata, federasyonlar federasyonu, etnik gruplar arası topluluklar, küreselleşme.

Giriş

Bir halk ancak diğer halklarla ilişki içinde gerçektir
ve bu gerçeklik, doğal ve ortadan kaldırılamaz
karşıtlıklardan – saldırı ve savunma,
düşmanlık ve savaştan – oluşur.

O. Spengler

Adıgeler (Çerkesler) ile Rusya arasındaki yüzyıllara dayanan ilişkiler konusu, gerek O. Spengler'in deyişiyle Adıge (Çerkes) ve Rus halklarının “doğal ve ortadan kaldırılamaz karşıtlıklardan – saldırı ve savunma, düşmanlık ve savaştan – oluşan” gerçekliğinin belirlenmesi açısından, gerekse XIX. yüzyıldan günümüze kadar kendi tarihsel topraklarına – Çerkesya'ya – dönme hakkı olmaksızın sürgünde kalan Adıge (Çerkes) halkının ortadan kaldırılamaz ve bitmeyen ulusal felaketi açısından belki de eşsizdir. İ. Drozdov'un yazdığı gibi: “Böyle bir felaket ve bu boyutta bir felaket insanlığın başına nadiren gelmiştir” [1]. Dünyada bu halk “Çerkesler” olarak bilinmekte (onlara “Çerkesler” de denilmiştir), kendilerini ise “Adıgeler” olarak adlandırmaktadır.

Günümüzde Türkiye'de sürgünde 7 milyon Çerkes yaşamaktadır [2]. Çerkeslerin tarihine erişimi olmayan ve bugün onlar hakkında esaslı bir fikre sahip bulunmayan Rus okuyucunun söz konusu halkın hangi halk olduğunu bilmesi için, Kafkas Savaşı öncesinde Çerkesya'nın ne olduğunu kısaca belirtelim. Tarihsel Çerkesya, Çerkeslerin topraklarıdır; bugün bu topraklar üzerinde Krasnodar Krayı, Stavropol Krayı, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes ve Adıgey Cumhuriyetleri bulunmaktadır. [3]'te belirtildiği gibi, Çerkeslerin etnokültürel dünyası, kökleri, derin antik çağa (MÖ V. binyıl) uzanan ve Akdeniz ile Karadeniz uygarlıklarının tarihiyle çok yakından ilişkili bir dünyadır. Tunç Çağı ve erken Demir Çağı döneminde kadim Çerkesler (Adıgeler) tarafından Maykop, Koban ve Kuban boyu kültürleri yaratılmış; bu kültürler dünya çapında ün kazanmıştır. Akdeniz'in Hristiyan devletleriyle sıkı ticari ilişkiler mevcuttu. A. İ. Lavintsov'un sözleriyle: “... kendi kültürlerini Hristiyanlıkla birlikte Bizans'tan almışlardır. ... Bizans İmparatorluğu, Zihya'nın (Çerkesya'nın) bin yıllık komşusuydu. Çerkesya (Zihya) Başpiskoposluğu, evrensel kilisenin saygın bir otosefal kilisesiydi. Derin antik çağda Çerkesler eğitilmiş ve yüksek kültürlü bir halktı. Onlarda hem resim hem heykel sanatı vardı; döküm sanatını da biliyorlardı; bu, kazılarla zaten kanıtlanmıştır” [4]. Şunu da belirtmek ilginç olur: Ruslar ilk vaftizi Zih (Çerkes) Başpiskoposluğu topraklarında – Hersones'te – kabul etmişlerdir [3].

Çerkes topraklarının jeopolitik önemi ve coğrafi konumu – Ön Kafkasya ile Karadeniz ve Azak Denizi’nin doğu kıyıları – zenginliği ve verimliliği her halkın refahının temeli olabilecek bu topraklar, Adıgeler (Çerkesler) için trajik bir rol oynamıştır. Tanrı’dan kendilerine düşen toprakların önemi yüzünden bu halka korkunç bir kader hazırlanmıştır. Avrupa ile Asya’nın kesişim noktasında bulunan Çerkesya, doğal olarak birbirine karşıt güçlü Avrupa ve Asya devletlerinin çıkarlarının kesişim noktasında yer almıştır. Çerkesya topraklarından (Kafkas kıstağındaki coğrafi konumu nedeniyle) yüzyıllar boyunca çok sayıda fatih geçmiş; bu fatihlerin gözleri Çerkes topraklarına, kimilerinin gözü kuzeye (Osmanlı İmparatorluğu), kimilerinin gözü güneye (Rusya İmparatorluğu) çevrilmiştir. En yakın komşuları da Çerkesya’ya aralıksız saldırmıştır. Neredeyse her 2–3 yılda bir Kırım, Kabardey’e saldırmıştır. Çerkeslerin, fatihlere karşı kendilerini savunmaktan başka hiçbir şeye (hatta konutlarını sağlam biçimde inşa etmeye bile) zamanı kalmamıştır. Çerkesya’nın yüzyıllar boyunca bu şekilde harap edilmesi, güzel ve barışçıl bir halkı, savaşın yaşamın tek amacı haline geldiği yılmaz savaşçılara dönüştürmüştür. Çerkes savaşçılar (Memlükler) Mısır ve Suriye’yi 135 yıl (1382–1517) yönetmiştir. Bu ayrı bir tarihtir. Sürekli savaş halinde olmasına rağmen Çerkesya, Rusya’nın önde gelen tarım tekniği uzmanlarından İ. Klingen’in yazdığı tarım tekniği ve hayvancılıktaki üstün başarılarıyla yabancıları şaşırtmıştır [5]. XIV–XV. yüzyıllarda Zihya (Çerkesya), Karadeniz havzasındaki İtalyan deniz cumhuriyetlerinin başlıca ticaret ortağıydı. Trabzon, Konstantinopolis ve Cenova’da tüketilen ekmeğin %15–20’ye kadarı Çerkesya’dan getirilmekteydi. Çerkesya’nın devasa tahıl ve hayvan stokları teması, Kafkas Savaşı dönemine ait çok sayıda belgede de geçmektedir. Ancak yüzyıllık Kafkas Savaşı Çerkesya’yı kesin olarak harap etmiştir.

Bu savaşın sonucunda tarihsel Çerkesya ortadan kalkmıştır. “Mitolojik Atlantis, muazzam bir doğal felaket sonucu okyanusun derinliklerine gömülmüştür. Tarihsel Çerkesya ise askerî-siyasal bir felaket sonucu ortadan kalkmıştır” [6].

[6] numaralı çalışmada bölümlerden biri şu başlığı taşımaktadır: Çerkesya – “Kafkas Atlantis’i”. Ancak Tanrı Kafkasya’yı korumuş ve Kafkasya yok olmamış; onun bir parçası olan Çerkesya yok olmuştur. Kafkas Savaşı’ndan sonra bütün Kuzey Kafkasya halkları, Çerkesler (Adıgeler) hariç, kendi tarihsel topraklarında kalmıştır. Çerkeslerin sürgün edilmesinin nedeni, Kuzeybatı Kafkasya’nın (Çerkesya’nın) ve Karadeniz’in jeopolitik ve jeostratejik önemidir. Karadeniz ve onun doğu kıyısı, Rusya’nın siyasal geleceğinin aslan payını oluştuyordu. Çerkesleri sürgün etmeden bu sorunda başka bir çözüm

var mıydı? Evet, vardı; ancak Rusya İmparatorluğu'nun gerek Kafkas Savaşı öncesinde gerekse bu savaş sırasında işlediği tarihsel hatalar yüzünden başka bir çözümün gerçekleşmesi nasip olmamıştır. Bu nedenle tarihsel Çerkesya'nın trajedisini, bu tarihsel hataların bir sonucu olan “Çerkes Atlantis'i” olarak adlandırıyoruz. Çerkes Atlantis'i, bir tsunami gibi Çerkesya topraklarından eşsiz Adıge (Çerkes) uygarlığını, küçük bir istisna dışında bu uygarlığın taşıyıcılarıyla birlikte silip süpüren bir felakettir; geriye kalanlar ise bugün, gözlerinin önünde kaybolup giden bu uygarlığa çaresizce bakan parçalanmış alt-etnik adacıklardan ibarettir. Yabancı topraklara düşen Çerkeslerin kaderi ise daha da acıklı olmuştur. Tarihsel hataların izleri yüzyıllarca kalır ve sonraki kuşaklara çözülmesi güç (kimi zaman çözümsüz) sorunlar bırakır.

Çarlık Rusya'sının yüzlerce yıl önce işlediği bu hataların izleri, bugün Rusya Federasyonu'nu zor ama çözülebilir bir görevle karşı karşıya bırakmaktadır: Çerkes (Adıge) halkına yönelik adaletin yeniden tesis edilmesi ve Çerkeslerin kendi tarihsel topraklarına geri dönmesi.

Çerkes-Rus ilişkilerine geniş bir literatür ayrılmıştır. Burada [7] ve [8]'deki kapsamlı çalışmaları belirtelim; [8]'de bu ilişkilerde henüz her şeyin incelenmediği kaydedilmektedir: “Adıge-Rus ilişkilerinin toplumsal-kültürel dinamiklerinin bütün yönleriyle daha fazla incelenmesi için büyük bir çalışma yapılması gerekmektedir...”.

Adıgeler (Çerkesler) ile Kuzey Kafkasya'nın diğer halkları ve Rusya arasındaki ilişkiler tarihinin bir özelliği, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı fethi sırasında bu bölge halkını yarı vahşi halklar olarak tanımlayan bir gerekçelendirme doktrininin varlığıdır (çoğu zaman üstü örtülmektedir).

Yazarı Pestel olan gerekçelendirme doktrini, Kafkasya'nın “yarı vahşi halkları”nın sözde doğal kaynakları kullanmayı bilmediği ve bu yüzden bu toprakları tamamen hukuka aykırı biçimde işgal ettiği gerekçesiyle verimli toprakların bu halklardan alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Pestel, korkusuzca bütün halkların yok edilmesi planını hazırlamıştır. “Nikolay hükümetinin Kafkasya'daki politikası, saltanatın büyük bölümünde ana hatlarıyla Pestel'in fikirlerini hayata geçirme girişiminden ibaretti...” [6].

Bu fikirlere Çarlık Rusya'sının entelektüel seçkinleri de kapılmıştı. Rusya Bilimler Akademisi akademisyeni, en büyük Kafkasya uzmanlarından A. P. Berje (1828–1886), Çerkeslerin (Adıgelerin) Türkiye'ye sürgün edilmesini onaylamaktadır: “Dağlılar, Ruslara karşı koymanın imkânsızlığını görüyor, ancak dış yardımın yakınlığına kutsal biçimde inanıyorlardı. Kont Yevdokimov, onların bu ruh halini ve bu ruh halinin yol açtığı yararsız kanlı fedakârlıkları

derin biçimde doğru değerlendirmiş ve her iki taraf için de zor olan bu durumdan çok doğru bir çıkış yolu bulmuştur: Türkiye'ye sürgün" [9].

Berje, Kabardeyler hakkında da şöyle demektedir: "Oysa bu çevre, içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yarısında yarı vahşi durumdan pek uzaklaşmamıştı ve şimdi de aynı gelişme basamağındadır." [10] numaralı çalışmada buna, o dönemin entelektüel seçkinlerini niteleyen şu yanıt verilmektedir: "Berje, haklı olarak Kafkasya konusunda en büyük arkeograf ve önde gelen Kafkasya uzmanı sayılmaktadır. Aynı gerekçeyle çarlığın inançlı sözcüleri arasına da katılmalıdır. Ona göre yarı vahşi insanlar olmak için, dünyaya az nüfuslu bir halkın temsilcisi olarak gelmek yeterlidir... İşte bu 'akademisyenler' böyledir; birçok durumda yalnızca düşüncesizlik değil, aynı zamanda uygar cehalet de sergilemektedirler."

XIX. yüzyıldan bu yana "uygar cehalet" in modern Rusya'da ne ölçüde değiştiğini öğrenmek ilginçtir. XIX. yüzyılda akademik çevrede gözlemlenen "uygar cehalet", iki yüzyıl sonra bugün de (şaşırtıcı olsa da) aynı akademik çevrede devam etmektedir; üstelik bu, Adıgelerin (Çerkeslerin) sürgün edilmesi gerçeği hem Adıgelerden hem de Rus toplumundan bunca yıl özenle gizlendikten sonra, Adıgelerin kendi tarihsel topraklarına dönmesi sorunu gündeme geldiğinde olmaktadır. RBA akademisyeni A. P. Berje XIX. yüzyılda Adıgelerin Türkiye'ye sürgününü desteklemişti; XXI. yüzyılda ise yine en büyük Kafkasya uzmanlarından biri olan RBA akademisyeni V. A. Tişkov (Rusya'nın ulusal sorunlar bakanı olarak ülkede etnik gruplar arası ilişkiler sorunlarının çözümünden sorumluydu ve Rusya Bilimler Akademisi Tarih Bilimleri Bölümü'nün başkanlığını yürütüyordu) şöyle yazmaktadır: "Siz (Adıgeler – P. İ.) Doğu ülkelerinden Adıge kökenli yabancıları (Çerkesleri (Adıgeleri) soydaş olarak adlandırmak istemiyor, onlara 'yabancılar' diyor – P. İ.) nasıl göç ettireceğinizi değil, cumhuriyetlerde Rusları ve bu bölgenin bütünlüklü ve Avrupalı görünümünü borçlu olduğu Rus kültürünü nasıl koruyacağınızı daha çok (!) düşünmelisiniz (Adıgelere hangi tonla akıl veriyor – P. İ.).

... Unvan sahibi olmayan nüfusun göçünün durdurulması ve Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerinin unvan sahibi nüfusunun ülkenin diğer bölgelerine göçünün teşvik edilmesi, iç göç politikasının önceliklerinden biri haline gelmelidir (!)" [11].

Ne kadar açık bir itiraf; hiçbir şey gizlemeden Rusya'da ulusal sorunun nasıl çözüldüğü gösteriliyor. Ve akademisyenin hem Kuzey Kafkasya halklarını hem de bu halkları yerleştirmek istediği Rus taşrasını mutlak biçimde bilmediği görülüyor. Çerkes (Adıge) halkına ve Kuzey Kafkasya halklarına o kadar saygısızlık etmiştir ki, kendisinde nedense bu halklara neyi düşünüp neyi

düşünemeyecekleri konusunda akıl verme hakkını görmüş; özünde şunu söylemiştir: “Kendi halkınızı korumayı değil, bütünlüklü ve Avrupalı bir görünüme sahip olduğunuz için bize nasıl minnettar olacağınızı daha çok düşünmelisiniz.” Böyle bir düşünce biçimi, yeni Rusya’yı daha doğmadan mahvedebilir. [10]’da yerinde biçimde belirtildiği gibi: “İşte bu ‘akademisyenler’ böyledir; birçok durumda yalnızca düşüncesizlik değil, aynı zamanda uygar cehalet de sergilemektedirler.” Burada artık XIX. yüzyıldan değil, XXI. yüzyıldan söz ediyoruz. Bu, bugün Rusya’da fark edilmeyen çok kaygı verici bir olgudur. Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerinin topraklarını nihai olarak unvan sahibi nüfustan temizleme, onları ülkenin diğer bölgelerine yerleştirme çağrısı, kelimesi kelimesine Pestel’in “Rus Gerçeği”’nden alınmış sözlerdir; Pestel burada, ikinci bölüm olan “Rusya’da Yaşayan Kabileler Üzerine” de şu düşüncelerini sıralamaktadır: “... Onların (Kafkas halkları – P. M.) eskiden beri yaşadıkları toprak, doğanın bütün ürünlerinin insan emeğini fazlasıyla ödüllendirebileceği ve bir zamanlar tam bir bolluk içinde gelişmiş olan, şimdi ise harap durumda bulunan (bu, XXI. yüzyılda ‘sürekli sübvansiyonlu cumhuriyetler’ sözlerini hatırlatmıyor mu – P. İ.) ve yarı vahşi halklar bu güzel ülkeye sahip oldukları için kimseye hiçbir yarar sağlamayan kutsanmış bir ülke olarak bilinir.” ... “Azgın Kafkas halkları”nın “zorla Rusya’nın iç kesimlerine yerleştirilmesine, küçük miktarlara bölünmesine (bu, XX. yüzyılda SSCB’de Adıgeler Kabardeyler, Adıgeler, Şapsıglar ve Çerkesler olarak bölünerek zaten yapılmıştır – P. İ.) ve bütün Rus volostlarına dağıtılmasına” izin verilmektedir [6].

Çarlık Rusya’sı bu düşünceleri fazlasıyla uygulamış, hatta Pestel’in acımasız radikalizmini bile aşmıştır: Adıgeleri (Çerkesleri) Rusya’nın iç kesimlerine yerleştirmek yerine Türkiye’ye sürmüştür.

Tüm halkın yabancı ülkelere sürgün edilmesi nasıl değerlendirilebilir? Rusya Federasyonu Devlet Başkanı V. V. Putin, XX. yüzyılın 30’lu yıllarına ait Alman belgelerini incelerken böyle bir suça ilişkin tutumunu ortaya koymuştur. Polonya’nın Almanya büyükelçisinin, Hitler bütün Yahudileri Afrika’ya yerleştirseydi Polonya’da Hitler’e anıt dikileceği yönündeki sözlerine V. V. Putin sert tepki göstermiştir: “Alçak. Antisemit domuz!”. Rusya Federasyonu Devlet Başkanı’nın bütün bir halkın yabancı ülkelere zorla yerleştirilmesine yönelik bu mutlak olumsuz tutumu ile öte yandan Adıgelerin (Çerkeslerin) Türkiye’ye sürgün edilmesi konusunda herhangi bir açıklama yapmaması, bu halkın trajedisi hakkındaki hakikatin kendisine ulaştırılmadığını göstermektedir.

Rusya Federasyonu siyasal yönetimi için bu konulardaki nihai hakikat, Rusya Bilimler Akademisi’nin (RBA) ilgili kurumlarında, başlıca olarak RBA Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü’nde bulunmaktadır; bu enstitünün müdürü

(bugün ise bilimsel danışmanı) söz konusu “Kafkasya uzmanı”dır. Modern Pesteller, ülkenin siyasal yönetimine hangi “hakikat”i sağlayabilir? Bunu güncel bir örnekle göstermek mümkündür. Rusya’nın Türkiye büyükelçisi A. Yerhov’un atanması sırasında (2020 yılı) bu büyükelçi, Çerkeslerin (Adıgelerin) Türkiye’ye sürgün edilmesi konusunda bütün dünyaya açıklama yapmış; özünde bu sürgünü haklı çıkarmış, tarihsel olguları bayağı biçimde yorumlamış ve sürgünün, Pestel’in deyişiyle “tam bir bolluk içinde gelişmiş kutsanmış ülke”yi kendi istekleriyle terk edip Türkiye’nin en verimsiz topraklarına göç eden Çerkeslerin uydurduğu “güzel bir efsane” olduğunu ileri sürmüştür. Buradan, Rusya Dışişleri Bakanlığı’nın Çerkeslerin (Adıgelerin) tarihi hakkında ne tür bilgilere sahip olduğu görülmektedir. Rusya’nın Türkiye’deki bu büyükelçisi, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı’nın hakkında “Alçak. Antisemit domuz!” dediği Polonya’nın Almanya büyükelçisinden neyle ayrılmaktadır? Yalnızca tek kelimeyle: “antisemit” yerine “anti-Çerkes”.

Akademisyenin – “büyük Kafkasya uzmanı”nın – Adıgelere (Çerkeslere) yönelik diğer bol ve düşüncesiz öğütlerine gelince, şunu belirtmek gerekir ki Rus kültürü Kuzey Kafkasya halklarının yaşamına derin ve kalıcı biçimde girmiştir. Burada Rusça kendi dillerinden daha iyi bilinmektedir. Eğitim ve bilim Rusça yürütülmekte, bu da kültürlerin karşılıklı nüfuzunun güvencesi olmaktadır. Rusya, Avrupalı görünümünü ancak şimdi (SSCB’nin dağılmasıyla) kazanmaya başlamaktadır; dolayısıyla Kuzey Kafkasya halkları da (Rusya’nın bir parçası olarak) tıpkı Rusya gibi bu görünümü şimdi kazanmaya başlamaktadır.

“... Ne yazık ki, ‘Kafkas Savaşı’nda Rusya’ söz öbeğiyle ifade edilen Rus yaşamının koca bir katmanının derin sorunsalı, geçen yüzyılın en iyi zihinleri, Rus varlığının büyük analistleri, kader belirleyici olayların çağdaşları ve kimi zaman aktif katılımcıları tarafından gereken titizlikle incelenmemiştir. ... Bu sorunun olağanüstü derecede karmaşık ve içinden çıkılmaz olduğunun kanıtı ... bu sorulara, derinlemesine inceleme ve imparatorlukçu olmayan bir yaklaşım olmaksızın cevap verilemeyeceğinin kanıtı, cevapların yüz elli yıldır yokluğudur” [6].

Söz konusu sorulara cevap verilmemesinin bu kadar uzun sürmesi, her şeyden önce Kafkas Savaşı’nın aşırı derecede siyasallaşmış olması ve Ekim 1917’den sonra bu soruların güncelliğini yitirmesiyle açıklanmaktadır. Ancak SSCB’nin dağılmasıyla birlikte bu sorular yeniden ortaya çıkmıştır. Günümüzde, “Kafkas Savaşı’nda Rusya” ve “Kafkas Savaşı’nda Çerkesya” söz öbekleriyle ifade edilen Rus yaşamının ve Çerkes yaşamının derin sorunsalının

imparatorlukçu olmayan bir yaklaşımla incelenmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Herhangi bir çok uluslu devlet, ancak yerli (hem büyük hem küçük) halkların tarihi hakkındaki hakikate ve hepsine kendi halkını koruma ve geliştirme konusunda eşit koşullar sağlanmasına dayandığı takdirde sağlam biçimde “ayakta durabilir”; askerî güce dayanarak değil. Aksi takdirde askerî süper güç SSCB’nin başına gelenler tekrarlanabilir. Eşsiz askerî güç, SSCB’yi çöküşten kurtaramamıştır. Dışarıdan yenilmez olan SSCB, içeriden yenilgiye uğramıştır. Rusya’nın (askerî ölçekte değil, uygarlık ölçeğinde) Büyük kalmasını istiyorsak, imparatorlukçu düşünceden ve SSCB’nin asimilasyoncu ulusal politikasından vazgeçmek; yukarıda belirtilen ölçütleri karşılayan çok uluslu bir devlet inşa etmek zorunludur. Bu arada geçmişin hatalarını tekrarlamaktan kaçınmaya çalışılmalıdır. Aksi takdirde Rusya’yı SSCB’nin kaderinin beklediği bilinmelidir.

Tarihsel hatalar: Çerkesya, Çerkes uygarlığı Rusya sınırları içinde korunabilirdi

Tarihsel hatalar – savaşların ve
halk trajedilerinin ebeveynleridir

Adıge-Rus ilişkilerinin yüzyıllara dayanan tarihinde başlıca olay, bu halkların tarihini “öncesi” ve “sonrası” olarak ikiye ayıran XVIII–XIX. yüzyıllardaki yüzyıllık Kafkas Savaşı’dır. Bu tarihsel dönemler, Adıgeler (Çerkesler) ile Ruslar arasındaki ilişkilerin kesinlikle bağdaşmayan karakterleriyle ayrılır; bir dönemden diğerine geçiş, sevgiden nefrete sözleriyle ifade edilebilir. “Öncesi” dönemi, Çar IV. İvan’ın, Kabardey’in yüce prensi Temrük İdarov’un kızı Mariya ile yaptığı hanedan evliliğiyle pekiştirilen ve Kabardey’in Rus devletiyle müttefiklik ilişkilerini kuran Adıgeler (Çerkesler) ile Rusların yaklaşma dönemidir. Uzmanların belirttiği gibi Kabardey’in Rusya için önemi, “Volga ağzının ve Astrahan’ın ancak Kabardey’de sükûnet olduğunda güvende olabilmesi”nde yatmaktaydı. Rus devletinin oluşumunda en büyük Adıge (Çerkes) varlığı, soyluluk ve hizmetleri bakımından çar ailesi Romanovlarla eşit tutulan Çerkasskiy prens ailesinin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Korkunç İvan’dan Büyük Petro’ya kadar bu aile, Rusya İmparatorluğu’nun iktidar zirvesinde kalmıştır. Rusya’nın ilk generalissimusu olarak, bizzat I. Petro’nun önerisiyle, Büyük Petro’nun en yakın silah arkadaşlarından biri olan boyar ve prens Mihail Alegukoviç Çerkasskiy seçilmiştir. Ünlü amiral Uşakov, büyük Kasov (Çerkes) prensi Ridade’nin yakın torunudur.

Çerkes-Rus ilişkilerinin başlangıcı, Mstislav Udaloy'un (Tmutarakan Knezliği) kosoglar üzerine savaş açtığı 1022 yılında Mstislav ile Kasog (Çerkes) prensi Rededa arasındaki ünlü düelloyla olmuştur. Rededa'nın Mstislav tarafından hileyle öldürülmesinden sonra, düellonun koşulları gereği Çerkes birlikleri Mstislav'ın eline geçmiştir [5]. Mstislav Vladimiroviç daha sonra, 1023 yılında Çernigov yakınlarında Kiev Rusya'sı tahtı için kardeşi Yaroslav'a karşı kanlı bir savaşta zafer kazanarak Kiev Rusya'sını yönetmeye başlamıştır. Mstislav bu zaferi büyük ölçüde, savaştan sonra sağlam kaldıkları için hayranlık duyduğu çok güçlü Kasog (Çerkes) birliklerine dayanarak kazanabilmiştir [4]. Savaştan sonra bu birlikleri anavatanları Çerkesya'ya göndermemiş; onları Dinyeper boyu bölgesine yerleştirmiştir; Kazaklığın doğuşu da işte buradan başlamaktadır. Çerkesler, Çerkesya'dan Dinyeper boyuna uzanan bir göç yoluyla XIV. yüzyıla kadar Ukrayna'da kalmıştır. Kazaklığın Çerkes kökeni, Rusya'da tarih biliminin kurucuları İ. N. Boltin, V. N. Tatişçev, N. M. Karamzin ve ayrıca L. N. Tolstoy tarafından kabul edilmiştir. V. N. Tatişçev şöyle yazmaktadır: "Zaporojya Siçi Çerkesler tarafından kurulmuştur; genetik olarak onlar (Çerkesler ve Zaporojyalılar) tek halktır." Kafkas Savaşı başlayana kadar Çerkesler (Adıgeler) ile Kazaklar bunu bilerek birbirlerine akraba gibi davranmış, ancak savaş onları trajik biçimde barikatın farklı taraflarına fırlatmıştır. Bu da Kazaklığın Çerkes kökeninin bugüne kadar örtbas edilmesinin nedeni olmuştur. Çerkes-Kazaklar, XVII. yüzyılda Ukrayna'nın Rusya ile yeniden birleşmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bütün bunlar [5] numaralı çalışmada anlatılmaktadır.

"Öncesi" dönemi, aynı zamanda Rusya'nın Çerkesya'nın Rusya İmparatorluğu bünyesine katılmasını hiç savaşız gerçekleştirebileceği tarihsel kaçırılmış fırsatlar dönemi olarak da nitelenebilir. Bu dönemi R. Fadeyev'in şu sözleri tam olarak nitelendirmektedir: "Kazaklar Terek'e yerleşiyor; Pyatigorsk Çerkesleri Rusya uyuğuna geçiyordu. Korkunç İvan'ın parlak faaliyet dönemi sürseydi, belki de Kafkas kıstağı üç yüzyıl önce ele geçirilmiş olurdu" [12].

Adıgeler (Çerkesler) ile Rusların yakınlığı konusunda L. İ. Lavrov'un [3]'te aktarılan şu sözlerine başvuralım: "Kafkas halkları içinde etnografik olarak Doğu Slavlarına en yakın olanı Adıgelerdir." "Öncesi" döneminde her şey, R. Fadeyev'in belirttiği gibi, "Kafkas kıstağının üç yüzyıl önce Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelebileceği" yönünde ilerliyordu.

O. Spengler, "Batı'nın Çöküşü" adlı çalışmasında şunu belirtmektedir: "Savaş, büyük olan her şeyin yaratıcısıdır. Yaşam akışındaki önemli her şey, zafer ve yenilginin bir sonucu olarak doğmuştur" [13]. Ancak savaş yalnızca

büyük olan her şeyin değil, aynı zamanda korkunç olan her şeyin de yaratıcısıdır. Bu, bir yandan büyük ölçüde Rusya'nın büyüklüğünün ve siyasi geleceğinin yaratıcısı, öte yandan bütün bir halkın ulusal felaketinin yaratıcısı olan Kafkas Savaşı için tamamen geçerlidir. R. Fadeyev şöyle demiştir: "Kafkasya, Rusya'nın bütün siyasi geleceğinin yarısını oluşturur" [12]. Bu savaş kaderci bir kaçınılmazlık mıydı? Hayır, değildi. Petro sonrası dönemde Rusya, Terek yerleşimlerini Don ve Azak yerleşimleriyle birleştirmek zorundaydı; bu işe II. Katerina girişmiş, ancak bu görevi (Rusya tarihçileri kendi açılarından bu görevi "parlak biçimde" çözdüğünü ileri sürseler de) başarısız biçimde çözmüştür. Onun "parlak" çözümü, yüzyıllık Kafkas Savaşı'na yol açmış; bu savaşın bitmeyen sonuçları bugüne kadar Rusya'yı gerginlik içinde tutmaktadır. II. Katerina'nın Kafkas Savaşı'na yol açan bu eylemleri, I. Petro'nun az nüfuslu halklarla ilişki kurma konusundaki bilge politikasından çok uzaktı. Adına "Büyük" sıfatı eklenmiş olsa da, elbette I. Petro'nun büyüklüğünden uzaktır. Korkunç İvan'da olduğu gibi, her halkın örfünü, geleneğini, dinini ve dilini koruyan bilge devlet politikasıyla Büyük Petro'nun parlak faaliyet dönemi sürseydi, bu durumda da Çerkesya'nın Rusya bünyesine katılması daha XVIII. yüzyılın 30'lu-50'li yıllarında gerçekleşebilirdi. Her halükârda her şey buna doğru gidiyordu. Nitekim Kabardey'in Rusya bünyesine katılması sorunu, XVIII. yüzyılın başında ciddi biçimde gündeme gelmiş; I. Petro'nun görevlendirmesiyle silah arkadaşı Aleksandr Bekoviç-Çerkasskiy, Rus hükümeti adına 1711 yılında Kabardey prensleriyle bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmada Rusya'nın Kabardey'i kendi bünyesine kattığı, Kabardeylerin ise Rusya'ya sadakat yükümlülüğü üstlendiği belirtilmektedir. Ancak Rusya bu antlaşmayı tam olarak yerine getirememiştir; çünkü 1711 yılında Türkiye ile yaptığı savaşta yenilgiye uğramış ve Azak'ın Türkiye'ye iadesini, Taganrog'un yıkılmasını, Azak donanmasının imha edilmesini ve birliklerin Polonya'dan çekilmesini öngören onur kırıcı Prut Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu koşullarda Kabardey'le yapılan antlaşma hiç ele alınmamıştır. Denebilir ki o dönemde Rusya'nın Kabardey'le ilgilenecek hali yoktu; oysa bu, Rusya'ya sonradan yüzyıllık Kafkas Savaşı'na mal olan tarihsel bir hataydı. V. A. Potto, II. Katerina ve Kafkas Savaşı'nın başlangıcı hakkında şöyle yazmıştır: "İmparatoriçe Katerina'nın Mozdok'ta yaptığı, büyük bir programın yalnızca başlangıcıydı; bu programın uygulanması için koca bir yüzyıl, milyonlarca maddi fedakârlık ve manevi çaba gerekmiştir ... ve Mozdok'un kuruluşu sırasında Kafkasya'nın fethinin temel taşı koyduğumuzu neredeyse hiç

kimse tahmin etmiyordu” [14]. Tarihsel hatalar – savaşların ve halk trajedilerinin ebeveynleridir.

Kafkas Savaşı 1864’e kadar sürmüştü; bu savaş sırasında savaşın nasıl bitirileceği sorusu defalarca gündeme gelmiştir: Çerkeslerin toptan sürgünüyle mi, yoksa Çerkes dünyasının Rusya İmparatorluğu’nun kurucu bir parçası haline getirilmesiyle mi? Kafkas Savaşı’nın Çerkes halkı için trajik olan özelliği, bu savaşta diğer savaşlardan farklı olarak iki karar merkezinin bulunmasıdır: Petersburg ve Kafkasya’daki yüksek rütbeli komutanlar; bu da çoğu zaman stratejik kararların bu komutanlarca alınması uygulamasına yol açmıştır. Burada savaş (“savaş o kadar ciddi bir iştir ki askerlere emanet edilemez” meşhur sözü unutulur) askerlere emanet edilmiştir; bu da nüfusa yönelik haksız yere acımasız eylemlere yol açmıştır. Nitekim 1860 yılında Zakuban bölgesindeki askerî harekât planı tartışılırken iki görüş ele alınmıştır: Birincisi, Batı Kafkasya’nın özelliğini dikkate alarak Çerkes dünyasını bütün Rusya dünyasının kurucu bir parçası haline getirmek. Kafkasya’daki yüksek rütbeli komutanların desteklediği ikincisi ise yerli nüfusu dağlardan kararlı biçimde çıkarmak ve onları ya Kazak stanitsalarının gerisindeki açık ovalara yerleşmeye ya da Türkiye’ye gitmeye zorlamaktır. Her zamanki gibi Kafkasya’daki yüksek rütbeli komutanların görüşü üstün gelmiştir. Ve bu plan, söz konusu askerler tarafından en acımasız biçimde uygulanmıştır: Çeçenistan ve Dağıstan’dan farklı olarak Çerkeslerin (Adıgelerin) kendi vatanlarından Türkiye’ye toptan yok edilmesi ve sürgün edilmesi. Kafkas Savaşı’nın askerlere (Kafkasya’daki yüksek rütbeli komutanlara) emanet edilmesi tarihsel bir hataydı. Bu hata olmasaydı, diğer görüş üstün gelirdi ve ne Çerkeslerin sürgünü olurdu ne de Çerkesya Rusya sınırları içinde varlığını sürdürürdü. Şunu da belirtmek gerekir ki Rusya, bütün bunlardan kaynaklanan sonuçlarıyla birlikte tarihsel hataların bolluğundan muzdariptir. XX. yüzyılın sonunda B. Yeltsin de iki saat içinde Çeçenistan’da Grozni’yi alacaklarını söyleyen askerlere güvenmiştir. Ve her tarihsel hata Rusya’ya çok pahalıya mal olmaktadır.

İmparator II. Aleksandr’ın Eylül 1861’de Kafkasya’ya yaptığı gezi ve Çerkes (Abadzeh, Ubih, Şapsığ) ileri gelenleriyle görüşmesi sırasında, savaşın bitirme ve Çerkeslerin Rusya İmparatorluğu sınırları içinde kendi tarihsel topraklarında kalmasını sağlama fırsatının kaçırılması Rusya’ya pahalıya, Çerkeslere (Adıgelere) ise ulusal felakete mal olmuştur. Bu görüşme, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Kafkas Kolordusu Genelkurmay Başkanı D. A. Milyutin’in anılarına dayanılarak aktarılmakta; buradan imparatorun beklenmedik önerilerini, Çerkeslerin taleplerinin içeriğini ve imparatorun bu

talepleri kategorik biçimde reddettiğini öğrenmekteyiz. Buradan, Adıgellerle (Çerkeslerle) barışçıl yoldan hiçbir şekilde anlaşmanın mümkün olmadığı yönünde yanlış sonuçlar çıkarılmış; bu da onlara karşı acımasız askerî eylemleri haklı çıkarmıştır. Oysa gerçekte bu müzakerelerin Adıgelerin uzlaşmazlığı yüzünden değil, Kont Yevdokimov N. İ.'nin hainliği ve Adıgelere (Çerkeslere) duyduğu nefret yüzünden sabote edildiğini o dönemde kimse bilmiyordu ve bugün de birçok kişi bilmemektedir. O, Kafkasya'daki ücra asker garnizonlarında doğmuş, büyümüş ve yaşamıştır; babası burada 29 yıl er olarak hizmet etmiş ve burada dağlılara karşı nefret ruhu hüküm sürmüştür. Bu onun dünyasıydı. Eğitiminin kıtlığına rağmen piyade generalliğine ve nefret ettiği Adıgelerin (Çerkeslerin) yaşadığı Kuzeypatı Kafkasya'daki birliklerin komutanlığına kadar yükselbilmiştir.

İmparatorun Adıgellerle (Çerkeslerle) yaptığı bu müzakerelerdeki Yevdokimov'un hainliğini, M. N. Venyukov'a kesin bir gizlilik içinde, Yevdokimov'un sağ kolu olan Kuban Bölgesi birlikleri kurmay başkanı General N. N. Zabudskiy anlatmıştır. [6] numaralı çalışmada M. N. Venyukov'un bu müzakereler hakkındaki anlatısı aktarılmaktadır. Önemi nedeniyle bu anlatıyı burada aktaralım: "... Majesteleri, dağlı milletvekillerini kabul ederken onlara örf ve mülklerinin korunmasını, yükümlülüklerden muafiyeti, bizim askerî hatlarımıza bırakılacak toprakların cömertçe takas edilmesini önermiş ve yalnızca bütün Rus esirlerin ve firarilerin teslim edilmesini talep etmiştir." Bundan vazgeçilebilir miydi? Böylesine kader belirleyici bir öneriden vazgeçmek akılsızlık olurdu ve Adıgeler (Çerkesler) bunu kabul etmeye hazırdı. Ancak "Kont Yevdokimov, dağlıların imparatorluk önerisini kabul edip Rusya'nın himayesi altında topraklarında kalmalarından şiddetle korkuyordu; oysa o, kendi kafasında onları dağlardan son ferde kadar sürmeye karar verdiği için buna hiçbir şekilde izin vermek istemiyordu." Geceleyin saf Çerkeslere kendi adamı Albay Abderrahman'ı göndermiş ve ona "dağlılara, şimdi her şeyi, hatta birliklerimizin Laba ve Kuban'ın gerisine çekilmesini ve tahkimatların yıkılmasını bile talep edebileceklerini telkin etmesini" emretmiştir. Onlar da bu hain öğüde kanmış ... ve ertesi gün Rus birliklerinin derhal Kuban ve Laba'nın gerisine çekilmesini ve kalelerimizin yıkılmasını talep eden bir dilekçe sunmuşlardır." Bu ise yerine getirilemezdi ve dağlıların kaderi böylece belirlenmiştir. "Adıgelerin trajedisinde kilit rolü kuşkusuz Kont Yevdokimov oynamıştır; onun figürü, Kafkas Savaşı'nın son aşamasının – Çerkes halkının kendi yurtlarından sürülmesinin – simgesidir." Yevdokimov'a güvenmeselerdi, Adıgeler (Çerkesler) bu kez de Rusya İmparatorluğu sınırları

içinde kendi tarihsel topraklarında kalabilirlerdi. Bir sorunun çözümü için önerilen ve uygulanması sorunun kendisini gömen bu tür öğüt (ya da proje), “Yevdokimov projesi” olarak adlandırılacaktır. Bu, “Çerkes sorunu”nun çözümünde kendi “öğütleriyle” ortaya çıkan modern Yevdokimovları belirlemek açısından önemlidir. Nitekim Rusya’dan çıkışla birlikte “Büyük Çerkesya” kurma fikri, Adıgelerin kendi vatanlarına dönüş yolunu kapatmak için “Yevdokimov projeleri” türündendir. Rusya’da “Çerkes sorunu”nun çözümüne engel çıkaracak pek çok Pestel ve Yevdokimov hâlâ mevcuttur.

[3] numaralı çalışmada L. V. Makedonov’un şu sözleri aktarılmaktadır: “Bir dizi tarihsel hatayı ancak bölgenin kültürel kalkınmasıyla telafi edebiliriz; bu hatalar yüzünden önce din bakımından bize yakın olan nüfusu (Adıgelerde Hristiyanlık dönemi – P. İ.) ittik, gözlerimizin önünde onun Müslümanlaştırılmasına izin verdik, ... sonra onunla on yıllarca savaştık ve bu nüfusun neredeyse tamamen yok edilmesiyle ve onun yarattığı kültürün ortadan kaldırılmasıyla bitirdik.”

L. V. Makedonov’un sözünü ettiği Rusya’nın tarihsel hatalarının telafi süreci nasıl ilerlemektedir (ve ilerlemekte midir)? Bölgeden söz ederken doğal olarak Çerkesya’dan ve Çerkeslerden söz etmektedir. Ancak bugün Çerkesya ve Çerkesler hakkında genel olarak konuşmak hoş karşılanmamaktadır. Adıgelerin (Çerkeslerin) tarihsel Çerkesya topraklarına dönüşüyle ilgili bilimsel araştırmalar aşırı derecede siyasallaştırılmakta; Kuzeybatı Kafkasya’nın sözde Rusya’ya karşı yürütülen ağ savaşının alanlarından biri olduğu söylenerek bilim insanları bu tür çalışmalardan caydırılmaktadır. Adıgelerin (Çerkeslerin) kendi vatanlarına dönüşü, Rus toplumuna, sözde Rusya’nın jeopolitik hasımları tarafından dayatılan ve bu hasımların tarihsel Çerkesya’yı (Kuzeybatı Kafkasya’yı) dolduran çeşitli halklar arasına kama sokmaya çalıştığı, böylece tek Rus ulusunun oluşum sürecini yavaşlatmak istediği bir tür düşmanca eylem olarak sunulmaktadır. Rus yetkililer bugün “modern Pesteller”in peşine takılmış ve [15] numaralı çalışmamızda sözünü ettiğimiz, ilke olarak gerçekleştirilemez olan tek Rus ulusu yaratma görevini önlerine koymuştur. Halkların etniksizleştirilmesine dayanan gerçekleştirilemez bu görev, Adıgelerin dönüşüne ve Rusya’nın makro bölgelerinde, bu arada “Kuzeybatı Kafkasya” makro bölgesinde etnik gruplar arası toplulukların oluşmasına engel koyacaktır; bu da “Yevdokimov projeleri” türündendir. Kafkas Savaşı’nın başlamasından bu yana neredeyse 300 yıl geçmiştir; Adıgelerin sürgününü Rusya İmparatorluğu – günümüz Rusya Federasyonu ile hiçbir ilgisi olmayan tamamen farklı bir devlet – gerçekleştirmiştir. R. Fadeyev’in yazdığı gibi: “Toplumumuz kitlesel olarak,

devletin dağları fethetmek için bu kadar ısrarla, bu kadar fedakârlıkla hangi amacı güttüğünü bile bilmiyordu” [12]. Bu toplum kitlesel olarak, I. Nikolay’ın saltanatının büyük bölümünde hükümetinin Pestel doktrinini uygulamakla meşgul olduğundan bile habersizdi. Bu politika daha sonra II. Aleksandr, III. Aleksandr ve II. Nikolay dönemlerinde de sürmüştür.

Peki o halde bugünkü Rusya Federasyonu, başka bir devletin suçlarına ve hatalarına neden bu kadar acı verici tepki göstermektedir? F. Engels 1847’de demokrasinin “zulümle dolu geçmişe ilişkin her türlü sorumluluktan vazgeçmesi gerektiğini”... demokratların “önceki dönemlerin kendi krallarının ve aristokratlarının eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmek zorunda olmadığını” belirtmiştir [16]. F. Engels’in sözlerinden, Rusya Federasyonu’nun eski dönemlerdeki kendi çarlarının eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmek zorunda olmadığı sonucu çıkarılabilir. O halde Rus yetkililerin bu konudaki davranışları nasıl açıklanabilir? Bu soruyu cevaplamak için benzer bir duruma başvuralım: “Tarihçi ve filozof Georgiy Fedotov 1937’de şöyle yazmıştı: ‘Kafkasya hiçbir zaman kesin olarak barıştırılmamıştır.’ Ve bu doğrudur. Ancak asıl tehlike, Rus yetkililerin gerginlik dönemlerinden sonra ısrarla kendilerini ve dünyayı bunun tersine inandırmalarında ve trajik çatışmadan gerçek ve kalıcı bir çıkış yolu aramaya zahmet etmemelerindeydi...” [6]. Bizim durumumuzda ise Adıgelerin sürgününü Çarlık Rusya’sı gerçekleştirmiş ve Adıge halkı hâlâ sürgünde kalmaktadır. Ve bu hakikatten kaçılmaz. Ancak asıl tehlike, Rus yetkililerin gerginlik dönemlerinden sonra söz konusu davranışını birebir tekrarlamasıdır: Bugün de parçalanmış Adıge (Çerkes) halkının trajik durumundan gerçek ve kalıcı bir çıkış yolu aramaya zahmet etmemektedirler.

Evet, böylesi daha sakin görünüyor, ancak bu aldatıcı bir sükûnettir. Önce Çarlık Rusya’sı, yukarıda L. V. Makedonov’un belirttiği gibi, akraba bir halkı itmiş ve “onunla on yıllarca savaşmış, bu nüfusun neredeyse tamamen yok edilmesiyle ve onun yarattığı kültürün ortadan kaldırılmasıyla bitirmiştir.” Üstelik bu, söz konusu halkın Korkunç İvan’la akrabalık bağı kurarak Çerkasskiy ailesi şahsında Rus devletinin oluşumunda Romanov ailesinden daha az rol oynamamış olmasına rağmen böyle olmuştur. Ardından bu halk, hiçbir suçu olmadığı halde Rusya İmparatorluğu tarafından kendi tarihsel vatanından sürgün edilmiştir. Bugün ise Rusya Federasyonu’nun bu halkı, trajik durumundan çıkış yolu aramaya zahmet etmeksizin kendi kaderine terk etmesi, bizce son derece ahlaksızlıktır. Ahlaksızlık ise hiçbir devlete iyi bir şey vaat etmez.

“Çerkes Sorunu”: Rusya’nın siyasal modernleşme sürecine dahil edilmesi

Rusya ile Kafkasya arasındaki ilişkiler – bunların
önümüzdeki yıllardaki gelişme yönü – XXI. yüzyıl için
en önemli göstergelerden biri haline gelecektir.

Ya. A. Gordin

Bir halkın yüksek amaçları ile geleceğinin ve bu amaçlara ulaşma yolundaki engelleri aşma yollarının belirlendiği bir “Koruma ve Gelişme Stratejisi” yoksa, o halk yok olmaya mahkûmdur. Adıge (Çerkes) halkı, bilinen nesnel nedenlerle böyle bir stratejiye sahip olamamıştır: Bu halk ezici çoğunluğuyla XIX. yüzyıldan beri sürgündedir; anavatanda kalan Adıgeler ise sözde farklı “küçük” halklar oluşturan küçük parçalara bölünmüştür: Kabardeyler, Adıgeyler, Çerkesler ve Şapsığlar. Çarlık Rusya’sı, I. Nikolay’dan II. Nikolay’a kadar, yukarıda belirtildiği gibi Pestel doktrinini uygulayarak bu kalan “küçük” halklardan kurtulmayı amaçlamış; ancak buna 1917 Ekim Devrimi engel olmuştur. SSCB’de bu halklar özerk cumhuriyet statüsü almış, fakat yurt dışındaki Çerkes diasporalarının varlığına ilişkin bilgiden yoksun bırakılmış; ayrıca Adıgelerin soykırımından söz etme ve dünyanın dört bir yanına dağılmış tek bir Adıge (Çerkes) halkının var olduğunu düşünme hakkından bile mahrum bırakılmıştır. SSCB’nin yasaklayamadığı tek şey, XX. yüzyılın ikinci yarısında gelişen ve Adıge (Çerkes) halkının trajedisine ilişkin bütün bilginin yasallaşmasına yol açan küreselleşme ve dünya gezegenindeki yaşamın demokratikleşme sürecidir; bu da uluslararası düzeyde Adıge (Çerkes) halkının etnik dayanışmasının ve öz bilincinin keskin biçimde yükselmesine yol açmıştır.

Adıgelerin (Çerkeslerin) gerek Rusya’da gerekse yoğun biçimde yaşadıkları diğer ülkelerde asimilasyon ve etnokültürel kimliğin kaybı tehlikesinin farkına varılmıştır.

XX. yüzyılın sonunda, tek Çerkes halkının korunması için çözülmesi gereken bir sorun olarak “Çerkes sorunu” kavramı ortaya çıkmıştır. Uzmanlara göre “Çerkes sorunu”nun anlamını temel olarak üç tema oluşturmaktadır: Birincisi, XVIII–XIX. yüzyıl Kafkas Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen Çerkes soykırımının Rusya tarafından tanınması; ikincisi, Adıgelerin (Çerkeslerin) kendi tarihsel topraklarına dönüşü; üçüncüsü, üç cumhuriyetin (Adıgey, Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes) topraklarının bir kısmı ile Şapsığların yaşadığı toprakların, Rusya Federasyonu çerçevesinde

tek bir özne olan Çerkesya’da birleştirilmesidir. Bununla birlikte “Çerkes sorunu”nun henüz genel kabul görmüş bir tanımı yoktur.

XX. yüzyılın sonundan günümüze “Çerkes dünyası”nda yaşanan süreçlerin kapsamlı analizine ve “Çerkes sorunu”nun tanımlanmasına [17], [18] numaralı çalışmalar ayrılmıştır. [18]’de, “siyasal konjonktürün zikzaklarından bağımsız, meşru bir içeriğe sahip” genel bir “Çerkes sorunu” tanımı verilmektedir. Bu çalışmada “Çerkes sorunu”, Çerkes dünyası ile Rus devleti arasında, karşılıklı temel çıkarları güvence altına alabilecek sürdürülebilir bir etkileşim biçimi sorunu olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada çok önemli bir sonuca varılmaktadır: “Çerkes sorunu’nda akılcı tutum, aktif bir tutumdur (bu sorunun kendiliğinden yok olmasını beklemek değil; böyle bir bekleme sırasında Rusya’nın ve Çerkeslerin çıkarlarına düşman güçler devreye girer – P. İ.); bu tutum, Rusya’daki ve yurt dışındaki Çerkeslerin (Adıgelerin), bütün çok uluslu Rus toplumunun ve devletin ortak çıkarlarını ifade edebilecek Çerkes ulusal hareketinin içeriksel ve örgütsel kaynaklarını güncelleştirmeye ve harekete geçirmeye yöneliktir.”

Bununla birlikte aynı çalışmada haklı olarak, “Rusya’da ve yurt dışında ulusal kendini koruma ve gelişme sorunlarıyla ilgilenen zihniyetlerin, örgütlerin ve kişilerin bir yığını olarak Çerkes ulusal hareketi, önüne koyduğu görevlerin hiçbirini çözülmüş sayamaz” denilmektedir. Ve bu, bu çalışmadaki başlıca sonuçlardan biridir; dolayısıyla en önemli soruyu doğurmaktadır: “Çerkes ulusal hareketi tarafından bu 35–40 yıl içinde önüne konulan görevlerden hiçbirisi neden çözülmemiştir ve Adıge (Çerkes) halkının ‘Koruma ve Gelişme Stratejisi’nin geliştirilmesi görevi neden ortaya bile konulmamaktadır?”

“Neden?” sorusuna cevap olarak temel esaslar ve başlıca nedenler üzerinde duralım. Sovyet ulus inşacıları, tek Sovyet ulusu inşa etme yönündeki gerçekleştirilemez ideolojileri ve Çerkeslerle savaş ile Çerkesya’nın fethi hakkındaki hakikati yasaklama ideolojileriyle, SSCB’nin dağılmasından sonra hiçbir yere gitmemiş; Rusya Federasyonu’nda da SSCB’de yürüttükleri ulus inşacılığın aynısını sürdürmektedir; yalnızca şimdi bu ideolojiyi, ilke olarak imkânsız ve hiçbir gerekliliği olmayan tek Rus ulusu inşası olarak yeniden adlandırmışlardır [5]. Rusya halklarının bölünmesinden ve eritilmesinden bir türlü vazgeçememektedirler. Onlara göre etnik gruplar arası entegrasyon kavramı, Rusya’nın varlığına tehdit taşımaktadır. Bu yalnızca söz değil, yukarıda, baş Kafkasya uzmanının – Rusya Bilimler Akademisi akademisyeninin – Kuzey Kafkasya’nın unvan sahibi halklarını Rusya’nın diğer bölgelerine göç ettirmeyi önerdiği örnekte gösterilen gerçekliktir. Ortada, Rusya’nın temelini kemiren ve Rusya’nın fark etmediği büyüyen bir “uygar

cehalet” vardır. Böyle bir Rus gerçekliğinde, XX. yüzyılın sonunda “Çerkes sorunu”nun ortaya çıkması, söz konusu ideologların planlarına hiç uymamıştır. Ulusal sorunun çözümünde yalnızca bu “Sovyet” ideologlarına dayanan Rus yetkililer için “Çerkes sorunu” doğal olarak istenmeyen bir sorun haline gelmiş; Çerkes aktivistlerinin Soçi Olimpiyatı’nın düzenlenmesinden duyduğu hoşnutsuzluğun ortaya çıkması ışığında ise Rusya karşıtı bir soruna dönüşmüştür. Sonuç olarak, çok sayıda Pestel ve Yevdokimov ile sözde “Kafkasya uzmanları”na, Rus toplumunun gözünde “Çerkes sorunu”nu itibarsızlaştırma konusunda geniş bir yol açılmıştır. Aynı zamanda Rusya’da bulunan bütün Adıge (Çerkes) kamu örgütleri, uluslararası olanlar da dahil olmak üzere “ele alınmış”; bu da onların bağımsızlıklarını kaybetmesine yol açmıştır. Bütün bunlar bir araya geldiğinde ve genel bir yönetimin bulunmaması nedeniyle Çerkes ulusal hareketi, gerek Rusya’da gerekse yurt dışında, Adıgelerin (Çerkeslerin) ulusal kendini koruma ve gelişmesine ilişkin özünde herhangi önemli bir görevi çözme yeteneğini kaybetmiştir. Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı ülkelerde, tarihsel anavatanına dönüş konusunda Çerkeslerin yanlış yönlendirilmesi sürmüştür. Yurt dışındaki Çerkesler, kendilerine “Kuzey Kafkasya yalnızca ataların tarihsel vatanıdır, dolayısıyla bugün dönecek bir yeriniz yok ve sizi orada beklemiyorlar” telkin edildiğinde, bilinçlerine “Yevdokimov öğüdü”nün yerleştirildiğinden bile şüphelenmemektedir. Bu hem o zaman hem bugün yalandı. Birçoğu, tarihsel anavatanın, bu halk nerede olursa olsun her zaman için “Ana Vatan” olduğunu; onun da her anne gibi bütün çocuklarını her zaman beklediğini fark etmeksizin, vatanlarının kalmadığına inanmıştır. Herhangi bir halk, ne kadar zor bir duruma düşerse düşsün, kendi tarihsel anavatanına kayıtsız kalırsa yok olmaya mahkûmdur; yeter ki ot olan yerde otlayan bir sürü benzerine dönüşür. Çerkesin, soysuz bir sürü yaratığına dönüştüğünü hayal etmek güçtür. “Kendi tarihsel anavatanıma taşınayım mı, taşınmayayım mı?” sorusuyla karşılaşan her Çerkes bunu düşünmelidir. Ve her seferinde kendine şu soruyu sormalıdır: “Halkım için ne yapabilirim?” Çerkeslerin kendi tarihsel topraklarına dönüşü sorunu, 7 milyonluk bir kaynağa sahip olduğundan, küreselleşme derinleştikçe er ya da geç çözülecektir. Ancak Rusya’daki ve yurt dışındaki Çerkes dünyasının, bu süreci başlatmak için bugünden birtakım noktaları kavraması gerekmektedir.

Sorun, ancak hem Rusya’nın hem de Adıgelerin çıkarları dikkate alınarak Rusya Federasyonu ile birlikte çözülebilir. Gelecekte, “Çerkes sorunu”nun çözümüne destek için uluslararası düzeye çıkmak gerekebilir. Ancak her durumda bu sorunun çözümü Rusya’ya bağlıdır.

Rusya Federasyonu, F. Engels'in belirttiği gibi, "eski dönemlerdeki kendi krallarının ve aristokratlarının eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmek" zorunda değildir ve yukarıda belirtildiği gibi, Adıgelerin (Çerkeslerin) soykırımından bugünkü Rusya Federasyonu'nu suçlamak doğru değildir. Dolayısıyla Rusya Federasyonu'nun Adıge (Çerkes) soykırımını tanınması, büyük olasılıkla ahlaki düzeyde bir sorundur. Böyle bir tanıma gerçekleşecektir; ancak daha sonra, Rusya ahlaki "kara delik"ten çıktığında [5]. Ne var ki bugün Rusya'nın, Rusya İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen Çerkes soykırımını tanınması, yalnızca Rusya Federasyonu'nu dünya kamuoyunun gözünde yüceltir; Adıgeler için ise isteyenlerin tarihsel anavatana dönüş yolunu açardı.

"Çerkes sorunu"nın anlamını oluşturan metinlerde değişmez biçimde yer alan temalardan biri, Adıgey, Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes topraklarının bir bölümü ile Şapsığ topraklarının, Rusya Federasyonu çerçevesinde tek bir özne olan Çerkesya'da birleştirilmesidir. Birincisi, bu cumhuriyetlerin birleşmesini "Çerkesya" olarak adlandırmak doğru değildir. Bu, gerçeğe uygun değildir ve Adıgelerin dönmesi gereken toprakları, tarihsel Çerkesya'nın küçük bir bölümünü oluşturan üç küçük cumhuriyetin topraklarıyla sınırlandırmaktadır. Bu tema, özel olarak bunun için uydurulmuştur ve bir "Yevdokimov projesi"dir. İkincisi, bu tema (üç cumhuriyetin topraklarının bir kısmının birleştirilmesinden söz ederken) Adıgelerin Balkarlarla ve Karaçaylarla toprak esasına göre ayrıştırılmasını varsaymaktadır. Bu imkânsızdır. XX. yüzyılın 90'lı yıllarının başında, cumhuriyetin Kabardey ve Balkarya olarak bölünmesi dayatıldığında Kabardey-Balkar'da neredeyse iç savaş çıkacaktı. Bu halklar o kadar bütünleşmiştir ki bu görevin yerine getirilemez olduğu ortaya çıkmıştır. Kabardeyleri (Adıge dilli) ve Balkarları (Türk dilli) günlük yaşamda diller dışında hiçbir şeyde birbirinden ayırmak artık mümkün değildir. İddia ettiğimiz gibi onlar "tek iki dilli halk" oluşturmaktadır [5]. Bu, "asimilasyonsuz etnik gruplar arası entegrasyon" dediğimiz şeyin klasik bir örneğidir. Bu süreç daha derin bir kavrayış ve araştırma gerektirmektedir. "Çerkes sorunu"nu çözerken yol gösterici olması gereken temel ilke, söz konusu "Sovyet" ulus inşacılarının uyguladığı "böl ve yönet" ilkesinden vazgeçmek ve Adıgelerin geri dönüşü sürecinde, Kafkas Savaşı'ndan sonra tarihsel Çerkesya topraklarında bulunan bütün halklarla "etnik gruplar arası entegrasyon" ilkesine geçmektir. Bölgelerin idari bölünüşü, Rusya Federasyonu'nun yeni federal yapısının inşasıyla ve Rusya'nın ekonomik ve siyasal modernleşme sürecinin gelişmesiyle değişecektir ve bu süreç aşamalı olacaktır [5], [15]. Bugün ise bu cumhuriyetlerin birleşmeye razı olup olmayacağı büyük şüphe uyandırmaktadır. Çerkes ulusal hareketi,

Adıgelerin kendileri dışında kimsenin çözümüne engel olmadığı gerçek görevlere el atmalıdır. Örneğin Adıgelerin birliği açısından son derece önemli olan şu görevlerin çözümüne Adıgelerin kendileri dışında kimse engel olmamaktadır: Tek edebî dilin oluşturulması ve bütün Adıgelerin tek ulusal kimlik olan “Çerkes”e geçmesi. Bu görevler cumhuriyetler düzeyinde çözülebilir; ancak söz konusu üç cumhuriyette bu konuda bile birlik yoktur.

Rusya’dan çıkışla birlikte “Büyük Çerkesya” kurma fikrine gelince, bu, Kont Yevdokimov’un 1861’de kullandığı yöntemin aynısıdır: Bir sorunu çözmek için gerçekleştirilemez, cazip bir fikir önermek ve böylece o sorunu gömmek. Bu fikrin temelinde Rusya’nın parçalanması yatmaktadır ve bu nedenle ilke olarak hayata geçirilemez. Karadeniz ve ona bitişik Adıge (Çerkes) tarihsel toprakları olmaksızın Rusya, Rusya değildir. R. Fadeyev’in şu sözlerini hatırlayalım: “Kafkasya, Rusya’nın bütün siyasal geleceğinin yarısını oluşturur.” Bu fikir açıkça Rusya karşıtıdır ve Rusya’yı “Çerkes sorunu”nu bloke etmeye yöneltilmektedir.

Adıgeler (Çerkesler) hakkında birkaç söz. Çerkesler, toprak bakımından Ortodoks-Hristiyan (Rusya) ve Müslüman (Türkiye) uygarlıklarının yayılma sınırında yer alarak, ne bir dinin ne de diğerinin tam ışınlamasına maruz kalmış tek halktır. Çerkesya’nın bu güçlü uygarlıklarla yüzyıllara dayanan komşuluğu, Adıgeleri (Çerkesleri) yaşam biçimlerini belirleyecek ölçüde ne Ortodoksluğa ne de İslam’a meylettirmiştir. Bunun nedeni nedir? Çerkesler, çok eski çağlardan beri (Hristiyanlık ve Müslümanlık ortaya çıkmadan önce) insan davranışı üzerindeki etki gücü bakımından söz konusu dinlerden geri kalmayan eşsiz bir yaşam ve ahlak öğretileri sistemine (Adıge Habze ve Adıge Namıs) sahiptir. Bu dinler Adıgelerde tam egemenlik bulamamıştır; bu da bu halkın, söz konusu uygarlıkların kendisinden üstünlüğünü tanımayan kendi kültürel alanına sahip olduğu anlamına gelir. Adıgeleri (Çerkesleri) vatanlarından koparılmanın ağır koşullarında yok olmaktan kurtaran, Müslümanlık ya da (Türkiye’de, Arap ülkelerinde ve İsrail’de yaşarken) Yahudilik değil; etnik ve etik ideolojileri kendinde birleştiren ve onu büyük ölçüde Konfüçyüsçülüğe yaklaştıran “Adıgelik” olmuştur.

Adıgelik, pratikte hem Müslümanlığın hem Hristiyanlığın neredeyse bütün buyruklarını içinde barındırmaktadır. Ne yazık ki Adıge uygarlığının başına, “zorla ölümle ölen ve gelişimini tamamlayamayan” Meksika ve Pers uygarlıklarının başına gelen kaderin aynısı gelmiştir [19].

Eşsiz Çerkes kültürünü içinde barındıran ve birçok ögesi Avrupa’da olumlu yankı bulmuş, bütün Kafkasya halkları tarafından benimsenmiş olan Adıgelik, Orta ve Kuzeybatı Kafkasya’da, ünlü Kafkasya uzmanı James Bell’in daha

XIX. yüzyılın başında sözünü ettiği toplumun yaratılmasının temeli olabilecek bir potansiyele sahiptir: “Pek az ülke, yerleşik yasaları ve adaletin bütün karmaşık mekanizmasıyla, Adıge halkını günlük karşılıklı ilişkilerinde ayırt eden o ahlakla, uyumla, sükûnetle, terbiyeyle – bütün bunlarla – övünebilir.” Ancak Rusya’nın çok uluslu bölgelerinde böyle bir toplumun yaratılması, ancak Rusya’nın bizce etnik gruplar arası entegrasyon fikrine dayanan birleştirici, bütünleştirici ideolojisiyle mümkündür. Başka yol yoktur. Oysa ülkede ulusal sorunun çözümünde, yukarıda belirtildiği gibi, etniksizleştirme ve yerli halkların entegrasyonunun engellenmesi fikriyle eski “Sovyet ulus inşacıları” hüküm sürmektedir. Daha 1769 yılında General Medem Kafkasya’ya atanırken kendisine “en çok da dağlıların birleşmesinden sakınması ve aralarına iç anlaşmazlık ateşi salması” talimatı verilmiştir [20]. Bu talimat, bugüne kadar yürürlükten kaldırılmamış olarak sanal bütün Rusya askerî garnizonunun duvarında asılıdır ve oradan kaldırılmadıkça Rusya’da huzur olmayacaktır. Bu “eski Sovyetçiler” şimdi ülkeye tek Rus ulusu yaratmayı dayatmaktadır; bunda yeni hiçbir şey yoktur, yalnızca eski, sararmış “tek Sovyet ulusu”nun tekrarı vardır. XIX. yüzyılda seçkin Alman tarihçi K. F. Neumann’ın dediği gibi, tek bir hükümdar önderliğindeki çeşitli kabile ve halkların siyasal birliğini tek bir ulusa dönüştürme girişimi, Romalıların politikasının çarpıtılmış bir taklididir ve bunu hiç kimse bir daha asla hayata geçiremeyecektir [21]. Hâlâ egemen olan Marksist-Leninist beşerî bilim okulu tarafından üretilen ve tek Rus ulusu yaratmaya dayanan ulusal politika, hiçbir yere çıkmayan bir yoldur. Ve en önemlisi, bunda hiçbir gereklilik yoktur. Tanınmış ulusal sorunlar uzmanı V. Malahov, “ulus”, “ulusal kimlik”, “ulus inşası” gibi kavramlar etrafında oluşan kalıp yargıların gözden geçirilmesini önermekte ve tek Rus ulusu yaratma konuşmalarının nesnel bir gereklilikten değil, bürokratik ya da siyasal-ideolojik alanda ilerlemek için “ulus inşası” ve “Rus fikri”nin gelişimi tartışmalarını başlatan toplumsal aktivistlerin ya da bilim insanlarının öznel ihtiyaçlarından kaynaklandığını belirtmektedir [22]. Bunlar, yukarıda belirtilen ve “tek Rus ulusu” fikrini yerli halkları geniş Rus topraklarına göç ettirip eriterek gerçekleştirmek isteyen aynı Pestellerdir. Bu, Moskova entelektüel seçkinlerinin “uygar cehaletinin” parlak bir örneği değil midir?

Bugün Rusya, bizce ulusal sorunda öyle bir eşiğe gelmiştir ki bir seçim yapmak zorunda kalacaktır: Ya halkların etniksizleştirilmesi gibi ütöpik bir fikre dayanan hayali “tek Rus ulusu” inşa yoluna devam edecek ve kendini parçalanma tehlikesine atacak; ya da (“Medem talimatı”nı yürürlükten kaldırarak) Rusya’nın devlet birliğinin ve bütünlüğünün güçlendirilmesinin ve

Rusya'nın ekonomik ve siyasal modernleşmesinin gerçekleştirilmesinin koşulu olarak etnik gruplar arası entegrasyon ideolojisini seçecektir.

“Çerkes sorunu”nun çözümü ve Çerkeslerin kendi tarihsel anavatanlarına dönüşü, şu ya da bu ölçüde Rusya’da yeni, etkili bir federalizmin yaratılmasının itici gücü haline gelebilir. Neden böyle düşünüyoruz? [15]’te belirttiğimiz gibi bugün, Rusya’nın mevcut federasyon öznelerinin ekonomik sınırlarının silikleştiği süreçlerin yaşandığı, niteliksel olarak yeni etkileşim parametrelerine sahip bütün Rusya sosyo-ekonomik mekânı oluşmaktadır. Rusya’nın büyük ekonomik bölgeleri içinde mal, sermaye ve işgücü piyasalarının bütünleşmesi yaşanmaktadır. Bölgeler üstü oluşumların ortaya çıkması ve yalnızca bölgeler üstü düzeyde etkili biçimde çözülebilecek yeni ekonomik görevlerin bunların yetkisine devredilmesi kaçınılmazdır. Rusya’yı (çok ulusluluğu ve devasa toprakları nedeniyle), bizce, etnik gruplar arası entegrasyona, etnokültürel ortaklığa, kader ve tarih ortaklığına, ülkenin büyük ekonomik-coğrafi topraklarında kendi özerk iç pazarlarıyla birlikte ortaklaşa yaşayan halkların yaşam tarzı, töre, zihniyet vb. benzerliğine dayanan etkileşimli makro bölgelerin ve uygarlık alanlarının oluşumu beklemektedir. Başka bir deyişle, ülkenin bölgeselleşmesi (ülkenin merkezci tipte sistemli birliğini yaratabilecek söz konusu makro bölgelere dayalı) gerçekleşecek ve bu, Rusya’da ekonominin ve toplumun temeli haline gelecektir. Bu tür makro bölgelerden (büyük ekonomik-coğrafi topraklardan) biri Kuzey Kafkasya ya da Ön Kafkasya (Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi + Güney Federal Bölgesi) olabilir. Çerkeslerin kendi tarihsel topraklarına dönüşü, burada yaşayan halkların etnokültürel ortaklığına, tarih ortaklığına, yaşam tarzı, töre, zihniyet vb. benzerliğine dayanan bir uygarlık alanı oluşturan Orta ve Kuzeybatı Kafkasya’da başarılı bir etnik gruplar arası entegrasyona yol açacaktır. “Çerkes sorunu”nun çözüm yollarından biri, Batı Kafkasya’daki Slav dünyasının Adıge (Çerkes) dünyasıyla etnik gruplar arası entegrasyonuna ilişkin önerdiğimiz kavramdır; bu, bir zamanlar (XI. yüzyıl) Dinyeper boyunda Çerkeslerin Doğu Slavlarıyla doğal yoldan birleşerek dünyaya yeni bir alt-etnos – Kazaklığı – vermesinin yeni bir temelde sürdürülmesidir. Yeni federal Rusya’da Orta ve Kuzeybatı Kafkasya’da etnik gruplar arası toplulukların başarılı biçimde oluşması konusunda, Rusya’nın seçkin tarihçi ve etnografları V. N. Tatişçev ile L. İ. Lavrov’un şu sözlerini hatırlatalım: “Zaporojya Siçi Çerkesler tarafından kurulmuştur; genetik olarak onlar (Çerkesler ve Zaporojyalılar) tek halktır” – diye yazmıştır V. N. Tatişçev. Kuban Kazakları, atalarının – Çerkeslerin – topraklarına göç etmiş olan aynı Zaporojyalılardır; Terek Kazakları da XVI.

yüzyılın başında yine ataları Kabardeylerin topraklarına göç etmişlerdir [5]. Şunu da belirtmek gerekir ki Kazaklar, kendi ulusal kıyafetini – atalarının kıyafeti olan “Çerkeska”yı – giyen tek halktır.

“Kafkas halkları içinde etnografik olarak Doğu Slavlarına en yakın olanı Adığerlerdir” – diye yazmıştır L. İ. Lavrov [3]. Oysa Rusya Federasyonu Devlet Başkanı’nın işaret ettiği gibi Rusya halklarının korunmasında ve ülkeye göçmen ve soydaş akışının sağlanmasında kararlı bir atılım yapılması gerekirken, modern Pesteller, şaşırtıcı olsa da, ne halkların korunmasına ne de soydaşların ülkeye akışına yönelik olmayan fikirler ileri sürmektedir.

Sosyolog D. Sokolov’un belirttiği gibi: “Rusya Federasyonu ulusal yönelimli bir devlet olsaydı, Çerkes hareketine benzer projeler ekonomik ve siyasal modernleşmenin itici gücü, devletin ulusal politikada kendisine dayanak alabileceği yapılar haline gelebilirdi. Ancak ‘Moskova bürokrasisi’nin bu yeni ulusal politikayı inşa etme konusunda bir çıkarı yok... Uzun vadeli perspektiften söz edecek olursak, bu tür ulusal ve bölgesel projelerin gelişmesinden başka bir senaryo hayal etmek zordur. Bu, şu anda gözlemlediğimiz kriminalize edilmiş post-izlenimcilikten farklı, gerçek bir federal siyasal sistemin üzerine kurulabileceği iskelettir” [23].

Kuzey Kafkasya’nın en kalabalık halkı, büyük bölümü hâlâ sürgünde bulunan Adığerlerdir (Çerkeslerdir) ve onların tarihsel toprakları olan Çerkesya, Rusya Federasyonu’nun bir parçasıdır. Sibernetik dille söylersek, sistemin bir parçasının (bütünün parçasının) hayatta kalma süreci, ancak parçanın ve bütünün çıkarları örtüştüğünde bu sistemin (bütünün) gelişme sürecinin “motoru” haline gelir.

Yukarıda belirtildiği gibi Rusya’nın (sistemin) çıkarları, ülkenin makro bölgelerinde, bu makro bölgelerde yaşayan halkların etnik gruplar arası entegrasyonuna ve etnokültürel ortaklığına dayanan uygarlık alanlarının yaratılmasıdır; bu da Rusya’da ekonominin ve toplumun temeli olacaktır. Adığerlerin (Çerkeslerin) çıkarları ise bütün Adığerlerin (Çerkeslerin) kendi tarihsel anavatanlarında toplanması (geri dönmesi) ve Çerkes halkının korunması için anavatanda söz konusu uygarlık alanının oluşturulmasıdır; bu da ancak Rusya Federasyonu sınırları içinde kendi anavatanlarında gerçekleştirilebilir. Parçanın ve bütünün, yani Adığerler (Çerkesler) ile Rusya Federasyonu’nun çıkarlarının tam örtüştüğünü görüyoruz. Dolayısıyla yukarıda belirtildiği gibi, Adığer (Çerkes) halkının (parçanın) hayatta kalma sorunu, Rusya’nın (bütünün) ekonomik ve siyasal modernleşmesinin “motoru”, “itici gücü” haline gelmektedir. Rusya ile Adığerler (Çerkesler) arasındaki bu tür bir ilişki, XXI. yüzyılın en önemli göstergelerinden biri olacaktır.

Sonuç

Çerkes sorununun “yasallaşması” ve bu sorunun her düzeyde (Adıge kamu örgütleri, cumhuriyet, federal ve uluslararası düzeyler) tartışılması yıllarında, Adıge (Çerkes) halkının hayatta kalmasının ve gelişmesinin başlıca belirleyicileri netleşmemiştir: Yüksek amaçların ve yüksek ulusal çıkarların belirlendiği halkın “Hayatta Kalma ve Gelişme Stratejisi” henüz yoktur; bütün Çerkesleri birleştirecek fikir formüle edilmemiş, onların yeniden birleşme yolları belirlenmemiştir vb.

Bu çalışmada bu başlıca sorulara cevap verme girişiminde bulunmaktadır. Çerkes sorununun bütün sorularına tek bir makalede cevap vermek imkânsızdır; çünkü bu sorun, Adıgelerin dünya geneline dağılımı, Rusya’nın siyasal ve ekonomik geleceğinin belirsizliği, Rusya’nın net bir ulusal politikasının bulunmaması, XVIII–XIX. yüzyıl Kafkas Savaşı tarihinin çarpıtılması ve “Çerkes sorunu”nun çözümüne gerek Rusya içinde gerekse Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı ülkelerde çok güçlü biçimde karşı çıkılması dikkate alındığında, yüzyıllara dayanan son derece karmaşık Adıge-Rus ilişkileriyle, küreselleşmenin ve dünya düzeninin liberalleşmesinin güncel sorunlarıyla bağlantılıdır.

“Çerkes sorunu”nun tanımındaki konum çokluğu, bu sorunun anlamını oluşturan temaların çokluğundan doğmaktadır. “Çerkes sorunu”nun anlamını oluşturan temaların çoğu “Yevdokimov projeleri”dir; bu da Çerkes gerçekliğinin kaotikliğini ve çelişkiliğini göstermektedir. Çerkeslerin “Çerkes sorunu”nu gereken biçimde ortaya koyamayacağı, vatanları olmadığı için “halk” kavramının Çerkeslere uygulanamayacağı, ulusun yüksek çıkarının belirsiz olduğu, Çerkes halkının geleceğinin belirlendiği “Hayatta Kalma ve Gelişme Stratejisi” üretme yeteneğini kaybettiği söylenemez. Bu, gerçeğe uygun değildir. Adıgeler (Çerkesler), Rusya’da (kendi tarihsel anavatanlarında) bu sorunların nasıl doğru biçimde ortaya konulacağını ve gerçekten çözüleceğini belirleyebilecek yeterli bilimsel güce sahiptir. Burada (üniversitelerin yanı sıra) Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi bulunmaktadır. Yalnızca, siyasal konjonktürün zikzaklarından bağımsız ve hem Rusya’nın hem de Çerkes halkının temel çıkarlarını güvence altına alan bir “Çerkes sorunu” çözümü geliştirmek için bu bilimsel güçleri devreye sokmak gerekmektedir.

Kendi tarihsel anavatanına – Çerkesya’ya – dönüş, nerede olursa olsun ve neyle meşgul olursa olsun her Çerkesin yaşam amacı haline gelmelidir; bu, Çerkes halkının kenetlenmesine yol açacak ve halkının kurtuluşunun yalnızca

bunda olduğunu kavramasını sağlayacaktır. Ya halkın kurtuluşu her Çerkesin işi haline gelir (neyse ki bunun için ne büyük fedakârlıklar ne de büyük kahramanlıklar gerekmektedir; yalnızca irade ve halkına karşı ahlaki borcun yerine getirilmesi gerekmektedir) ya da Çerkesler bir halk olarak yok olacaktır. Çerkeslerin bir defada gerçekleşecek bir göç eyleminden söz edilemeyeceği (ve bunun imkânsız olduğu) açıktır. Bu, uzun vadeli bir süreçtir.

XX. yüzyılın başında, ünlü komutan Çerkes Edhem'in önderliğindeki Çerkesler radikal Müslüman dünyanın kuşatması altında modern laik bir devlet yaratmayı başaran Mustafa Kemal'in Türkiye'de iktidara gelmesinde belirleyici bir rol oynadılar. Bu dönemde Adıgeler (Çerkesler) Batı Anadolu'da kendi devletlerini kurma imkânına sahipti, ancak [3]'te belirtildiği gibi, "... Çerkesler anavatanına dönmeyi arzuluyordu; Anadolu'da devlet fikri onlara ne kadar hayaliyse o kadar da etik dışı görünüyordu. Kendi vatanları olmayan bir yerde fazlasını talep etmeyi kendileri için mümkün görmüyorlardı."

Takdire değer bir örnek: Kendi tarihsel anavatanına dönmek için her türlü menfaatten vazgeçmek. Dünya ve insanlar o zamandan beri kökten değişmiştir; bugün böyle bir davranış nadir bir olgudur. İnsanlık tarihinde sınırsız tüketim hırsı ve açgözlülük, akıllı, maneviyatı ve ahlaki ilkeleri ikinci plana iterek başat rol üstlenmiştir [24]. Kendi vatanına dönmek için her türlü menfaatten vazgeçmek – insan uygarlığının en yüksek değeri – Kant'ın deyişiyle, görünür hiçbir yasallığı olmayan "bütün insanlığın aptalca akışı" içinde yitirilmiştir. Bu, bugünkü dünyanın bir özelliğidir. Bununla birlikte, halkın korunması söz konusu olduğunda Adıgeler (Çerkesler), Hristiyan ve Müslüman kültürlerinden geri kalmayan eşsiz Çerkes kültürünü içinde barındıran kendi yaşam ve ahlak öğretileri "Adıgellik"e sahip oldukları için henüz geri dönüşsüz noktayı geçmemiştir.

Adıgelikte, anne babanın (ataların) vasiyetlerinin yerine getirilmemesi (bizim durumumuzda ise ataların, er ya da geç kendi tarihsel anavatanı Çerkesya'ya dönme zorunluluğuna ilişkin vasiyeti), anne babaya (atalara) karşı ihanetle eş tutulurdu. Adıgelerin (Çerkeslerin) XX. yüzyılın başında Türkiye'de Edhem önderliğindeki davranışı da işte böyle bir ata vasiyetidir. Bütün bunlardan, kendi tarihsel anavatanına – Çerkesya'ya – dönüşün her Adıgenin (Çerkesin) ahlaki borcu olduğu sonucu çıkmaktadır.

Ancak Çerkesler, XX. yüzyılın başında anavatanına dönüş yollarının yüzyıllarca uzayacağını düşünemezdi. Gerek SSCB'de (ve ardından Rusya'da), gerekse Türkiye'de Adıge çevresinde dönüşlerine yönelik eşi görülmemiş bir karşı çıkış beklenmiyordu. SSCB'de (ve ardından Rusya'da) bu konuda neler olduğu yukarıda anlatılmıştır. Türkiye'de ise Çerkes çevresinde sağ-muhafazakâr

güçler, Pan-Türkist ve anti-Sovyet çevrelerle birlikte, hem Türkiye’de hem de SSCB’de (ve ardından Rusya’da), Çerkeslerin anavatana dönmek istemediği kanaatinin oluşturulmasında büyük ölçüde başarılı olmuştur. Ve bu da yalandı; birçok Çerkes bu aldatmacaya kanmıştır; bu konuda Çerkes nüfusa yönelik hiçbir anket yapılmamıştır.

Gerek Rusya’da gerekse Türkiye’de Çerkes aristokrasisi, bütün tarihsel dönemlerde yalnızca kendini düşünmüş; halkını ise, şimdi gördüğümüz gibi, yok oluşa mahkûm etmiştir.

Bugün yeryüzünde, insanlığı kendini yok etme tehlikesinin eşiğine getiren mevcut dünya düzeninde bir kaos hüküm sürmektedir [24]. Yine de insanlıkta aklın üstün geleceğine ve bu krizi, kaçınılmaz olarak yeni bir dünya düzeni inşa ederek aşacağına dair umut vardır. Dünya o kadar hızlı karmaşılaşmaktadır ki ya onu basitleştirmek gerekmektedir (ancak bunun mümkün olması pek olası değildir) ya da çok kutuplu dünyayı yeni dünya düzenine uygun biçimde yönetmek gerekmektedir. Kaosun kenarında yaşamak çok tehlikelidir; bu nedenle yeni bir dünya düzeni kaçınılmazdır. Bizce Rusya’yı, yeni dünya düzeni koşullarında, muazzam doğal kaynak, bilimsel ve manevi potansiyeliyle uygarlık ve ahlak ölçeğinde bir süper güce dönüşmesi beklemektedir; bu da bizce Rusya’nın stratejik hedefi ve ulusal fikri haline gelmelidir. Bu, yukarıda belirtildiği gibi Romalıların çarpıtılmış taklidi olan Rusya’da “tek Rus ulusu” yaratma politikasından farklı yeni bir ulusal politikanın inşasını beraberinde getirecektir.

Rusya’nın yeni ulusal politikasının bütünleştirici fikri, bizce, yerli (büyük ve küçük) halkların korunması ve bu halkların, bütün olarak Rus devletinin çıkarlarıyla bağdaşan kendi ulusal çıkarlarına uygun, onurlu bir yaşama kavuşması görevi olmalıdır.

Bugün yeni Rusya’nın, Kafkas Savaşı’nda başına gelen felakette Adıge halkına anlayış ve şefkatle yaklaşması ve İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yeni Almanya’nın Yahudi halkına karşı davrandığı gibi davranması koşuluyla, büyük uygar ülkeler arasına girme imkânı doğmuştur.

Rusya, “Çerkes sorunu”nun çözümünü yönetilebilir bir mecraya yönlendirdiği takdirde bilgelik göstermiş olacaktır. Buna hiçbir şey engel değildir; yalnızca siyasi irade gerekmektedir. Bu sürecin başlangıcı, bizce iki hatanın düzeltilmesi olabilir: 1) Rusya Federasyonu’nun soydaşların dönüşüne ilişkin mevcut programına, Rusya Federasyonu’nun belirli bölgelerine yerleşmek üzere giden soydaşlara (örneğin vatandaşlık verilmesi kolaylığı gibi) ayrıcalıklar öngören ilgili değişikliklerin yapılması; bu bölgeler arasında Adıgelerin (Çerkeslerin) tarihsel toprakları yer almamaktadır. Söz konusu

değişikliklerde şu ifade yer almalıdır: “... kendi tarihsel topraklarında yaşamak üzere dönen soydaş Çerkeslere (Adıgelere) ayrıcalıklar öngörülmektedir.” 2) Hiçbir gerekçe olmaksızın ve yerli halklara sorulmaksızın, Krasnodar Krayı ile Adıgey Cumhuriyeti’nin Kuzey Kafkasya’dan koparılarak Güney Federal Bölgesi’ne (GFB) devredilmesinin gözden geçirilmesi. Zamanında, SSCB içinde ilgili idari sınırları birazcık değiştirerek Kırım’ın Ukrayna’ya verilmesinde korkunç bir şey yokmuş gibi görünmüştü. Burada da aynı şey söz konusudur: Sanki Rusya Federasyonu içinde ilgili idari sınırları birazcık değiştirerek Krasnodar Krayı ile Adıgey Cumhuriyeti’nin Kuzey Kafkasya’dan koparılmasında korkunç bir şey yokmuş gibi. Oysa hepimiz Kırım’ın Ukrayna’ya nasıl verildiğini kınıyoruz. Hiçbir şey değişmiyor. Rusya İmparatorluğu çarlarının I. Nikolay’dan başlayarak başucu kitabı olan Pestel doktrininden bir türlü vazgeçemiyoruz: “... halkları küçük miktarlara bölmek...”. Adıge (Çerkes) dünyası bir kez daha (kaçıncı kez olduğunu hesaplamak güçtür) farklı idari sınırlara hapsedilmiş parçalara bölünmüştür (kimse fark etmemiştir bile). Gelecekte burada, Kırım’ın Ukrayna’ya verilmesinden daha fazla sorun çıkacaktır. Orta ve Kuzeybatı Kafkasya’nın, azımsanmayacak ve karmaşık nüfusuyla, küçük nüfuslu küçük Kırım’dan ne kadar büyük ve Rusya için ne kadar önemli olduğu ölçüsünde daha fazla. Bizce bu hatayı (çok geç olmadan) düzeltmek akıllıca olacaktır.

Bir sonraki adım, Adıgelerin (Çerkeslerin) kendi tarihsel Anavatanına dönüşüne ilişkin önlemler hakkında Rusya Federasyonu Yasası’nın kabul edilmesi olabilir. Rusya, böyle bir cömertlik göstererek Adıgelerin (Çerkeslerin) şahsında minnettar bir halk kazanacaktır; bu halk, yalnızca kendi tarihsel Anavatanında ve Rusya bünyesinde Adıge (Çerkes) halkının korunup geliştirilebileceğini bilerek Rusya’nın refahına bilinçli biçimde hizmet edecektir. Rusya’da Ruslardan sonra sayıca ikinci halk (7 milyon kişi) olan bu halk, yalnızca ekonomik alanda değil, aynı zamanda Rusya’nın demografik olumsuzluğunun aşılması ve Rus halkının korunması alanında da Rusya’nın refahına layık bir katkı yapabilir. İsviçreli Fransız etnograf Frederic Dubois de Montpereux şöyle belirtmiştir: “Eğer takdirin yollarını daha büyük bir cesaretle yargılayabilseydim, onun niyetinin, diğer yozlaşan ırkları güzel Çerkes ırkıyla karıştırarak yeniden yaratmak, yenilemek olduğunu düşünürdüm.” Seçkin Rus filozof V. S. Solovyov, “Rusya’da Ulusal Sorun” adlı kitabında şöyle belirtmektedir: “Rusya’nın ahlaki yükümlülüğünü yerine getirip getirmeyeceğini önceden söyleyemeyiz. Kesin olarak bildiğimiz tek şey şudur: Rusya ahlaki borcunu (bu arada Çerkes halkına karşı ahlaki borcunu da – İ. P.) yerine getirmezse, ulusal bencillikten vazgeçmezse, güç hakkından vazgeçip

hakkın gücüne inanmazsa, manevi özgürlüğü ve hakikati içten ve güçlü biçimde arzulamazsa, gerek dış gerek iç hiçbir işinde asla kalıcı başarı elde edemez.”

Rusya, kendi büyük düşünürlerinin bu tür sözlerine kulak vermez de, ulusal soruna ilişkin kararlarında şu anda olduğu gibi söz konusu “en büyük Kafkasya uzmanları”na – Pestellere – dayanırsa, yakın gelecekte parçalanmanın “kara deliği”ne düşme riskiyle karşı karşıya kalır.

Rusya bugün, hiçbir şeyde kesinlikle suçu olmayan Adıge halkına “Çerkes sorunu”nun çözümünde cömertlik gösterme ve onunla buluşma yoluna gitme yönünde tarihsel bir şansa sahiptir. Rusya’nın büyüklüğü, SSCB örneğinde kanıtlandığı gibi askerî gücünde ve topraklarının büyüklüğünde değildir. Rusya’nın büyüklüğü, cömertliğindedir. M. Kazem-bek, M. S. Vorontsov’un sergilediği anlayış politikasından söz ederken “Cömertlik, Kafkasya’yı fethetmenin araçlarından biridir” diye yazmıştır [25]. Buna şunu ekleyelim ve aynı zamanda tarihçi ve filozof Georgiy Fedotov’un “Kafkasya hiçbir zaman kesin olarak barıştırılmamıştır” sözlerine cevap verelim: Cömertlik ve ahlaki iletişim [15], yalnızca bunlar ve yalnızca bunlar Kafkasya’yı nihai barışa götürebilir.

Ve bu, aynı zamanda “Çerkes sorunu”nun çözümü, gelecekte Rusya’nın Güneybatısının güvenliğinin sağlanmasının zorunlu koşuludur. Şunu her zaman hatırlamak gerekir ki, dışarıdan yenilmez olan SSCB, içeriden yenilgiye uğramıştır.

Kaynakça

1. Drozdov İ. Batı Kafkasya’da dağlılarla son mücadele // Kafkas Koleksiyonu. 1877. C. 2. 548 s.
2. Savinov L. V. Türkiye’de ulusal sorun // Federalizm. 2012. No 2. S. 135–146.
<https://doi.org/10.21686/2073-1051-2012-2-135-146>
3. Hotko S. H. Çerkeslerin tarihi üzerine denemeler. St. Petersburg: St. Petersburg Üniversitesi Yayınevi, 2001. 432 s.
4. Kaspari A. A. Fethedilmiş Kafkasya. St. Petersburg, 1904. Moskova: Tsentrpoligraf, 2017. 576 s.
5. İvanov P. M. Rusya tarihinde ve siyasetinde Adıgeler (Çerkesler) ve Kazaklar: Ahlaki bir okuma denemesi. Nalçık: Federal Bilim Merkezi “Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi” Yayınevi, 2020. 232 s. ISBN: 978-5-901497-96-8
6. Gordin Ya. A. Kafkas Atlantis’i. 300 yıl savaş. Moskova: Vremya, 2014. 512 s.

7. Dzamihov K. F. Adıgeler: Tarihin dönüm noktaları. Nalçık: Elbrus, 2008. 816 s. EDN: SEUBMJ
8. Dzamihov K. F. Adıgeler ve Rusya (Tarihsel etkileşim biçimleri). Nalçık: Kniga, 2000. 288 s.
9. Berje A. P. Dağlıların Kafkasya'dan sürgünü // Russkaya starina. 1882. C. XXXIII, Ocak. 170 s.
10. Beytuganov S. N. Rusya ve Adıgeler (V–XXI. yüzyıllar). Ansiklopedi. Nalçık: M. ve V. Kotlyarov Yayınevi, 2025.
11. Rusya Kafkasya'sı. Siyasetçiler için kitap / Ed. V. A. Tişkov. Moskova: FGNU "Rosinformagroteh", 2007. 384 s. ISBN: 5-201-00806-2
12. Fadeyev R. A. Kafkas Savaşı. Moskova: Algoritm Yayınevi, 2005. 634 s. (siyasal çok satan). ISBN: 5-699-10808-4
13. Spengler O. Batı'nın Çöküşü. Dünya tarihinin morfolojisi üzerine denemeler. 1. Gestalt ve gerçeklik. Moskova: Mısl', 1993. 666 s.
14. Potto V. A. Kafkas Savaşı: 5 ciltte. Moskova: ZAO Tsentrpoligraf, 2007.
15. İvanov P. M. Yeni Rusya üzerine düşünceler // Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi Haberleri. 2021. No 6. S. 5–22. DOI: 10.35330/1991-6639-2021-6-104-5-22
16. Marx K. ve Engels F. Eserler. C. 42. Moskova: Siyasal Edebiyat Yayınevi, 1974. 513 s.
17. Borov A. H. Tarihsel-siyasal bir olgu olarak "Çerkes Sorunu" / Sorumlu ed. P. M. İvanov / RBA KBBM Sosyal-Siyasal Araştırmalar Merkezi Bilimsel Raporları (No 1). Nalçık: RBA KBBM Yayınevi, 2012. 60 s. ISBN: 978-5-901497-62-3
18. Borov A. H. "Çerkes Sorunu": Normatif siyasal analiz denemesi // Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi Haberleri. 2016. No 2. S. 139–146. EDN: VWXDKP
19. Danilevskiy N. Ya. Rusya ve Avrupa. Moskova: Kniga, 1991. 574 s. (Tarihsel-edebî arşiv)
20. Dzamihov K. F. Çerkesya bağımsızlık mücadelesinde (1763–1864) // Derleme "Çerkes sorunu: Tarih, sorunlar ve çözüm yolları". Nalçık: OOO "Tetragraf", 2012.
21. Avrupa kültüründe ve toplumsal bilinçte Kuzey Kafkasya halkları (tarih yazımı ve kaynak incelemesi açıları). Bölüm III. Karl Friedrich Neumann. Rusya ve Çerkesler. (Almancadan çeviri). Nalçık: RBA KBBM İnsani Araştırmalar Enstitüsü Yayınevi, 2018. 217 s.
22. Malahov V. S. Küresel göçler çağında kültürel farklılıklar ve siyasal sınırlar. Moskova: Novoye literaturnoye obozreniye; RBA Felsefe Enstitüsü, 2014.

23. Sokolov D. Çerkes hareketi yeni bir siyasal gündeme ihtiyaç duyuyor.
<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/332833>
24. İvanov P. M. Küresel dönüşüm: Dünya düzeninin kaotikleşmesinden yönetilebilir kalkınmaya. İzv. RBA KBBM, c. 26, No 4, 2024.
25. Oleynikov D. İ. Yanlış anlamının sonucu olarak Kafkas Savaşı // Rubeji. 1998. No 2.

Yazar hakkında:

İvanov (İuan) Petr Matsoviç, teknik bilimler doktoru, profesör, Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi'nin bilimsel danışmanı (360002, Rusya, Kabardey-Balkar Cumhuriyeti, Nalçık, Balkarov Sok. 2), Rusya Doğa Bilimleri Akademisi ve Uluslararası Bilimler Akademisi (Münih) akademisyeni, Rusya Federasyonu onurlu bilim insanı, SSCB Bakanlar Kurulu Ödülü sahibi, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4416-793X>, pmivanov-iuan@mail.ru